

О САКРАЛНОЈ ТОПОГРАФИЈИ ПОСЛЕДЊЕ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПРЕСТОНИЦЕ УТВРЂЕНОГ ГРАДА СМЕДЕРЕВА

Сложени културни организам средњовековног града, и након деценија обимних и вишестраних истраживања, многим својим аспектима чини се и даље остаје једна од енигми и често нерешивих загонетки које се постављају пред заинтересованог савременог истраживача. Уређен на темељима у многоме битно различитим од оних својствених временима пре и након његове појаве, средњовековни град остаје проблем који и даље вапи за целовитијим сагледавањем. Наиме, веома често саграђен на преосталим сачуваним постулатима, а неретко и дословним материјалним остацима неког старијег античког *urbis*, но на културним моделима једне цивилизације у многим аспектима битно другачије, средњовековни град изгледа поседује антиномичну природу – он је спона, веза у ланцу шире културне историје урбаног насељавања кроз векове, али и камен међаш једне нове и, рекло би се, квалитативно другачије онтологије живота у градској заједници. Тако средњовековни град, као крајње особен феномен комплексне средњовековне цивилизације, очигледно поседује богате слојеве значења, и стога нуди стално нове могућности њиховог сагледавања.

Сва комплексност урбаног организма какав је био један средњовековни град несумњиво крије своје корене у особеном и сасвим новом начину поимања човека и света цивилизације у којој он настаје и траје. Наиме, дубоко сотириолошки карактер хришћанског погледа на свет значио је неминовно бригу за спасење свега створеног, тј. његово вечно постојање. Такође, крупан културно-цивилизацијски обрт који је

собом носила нова вера, садржан у њеном изразито есхатолошком карактеру, тј. вери да се истина света и пуно назначење свега створеног не налази у било ком догађају прошлости, већ управо и тек у *будућем* догађају – очекиваном Царству Божијем, неминовно је давало дубоко телеолошки смисао сваком свесном чину. Сваки аспект људског живота, па и простор у коме живи, морао је стојати у вези са том реалношћу будућег века. Сваки амбијент – црква, пећина усамљеног аскете, манастирски комплекс шире монашке заједнице, двор владара, град, па и читава земља – укључиван је стога у сложен процес његовог освештавања (сакрализације).

Овај процес био је несумњиво ванредно сложен. О његовој комплексности сведочи и у скорије време у научној јавности уочен значај овог питања и повећан број научних радова који третирају управо ову проблематику, готово стварајући читаву нову област истраживања – хијетотопију.¹ Стварање освешталог (сакралног) простора, као посебан облик креативног деловања, подразумева заправо веома сложен скуп уметничких, културних и друштвених активности, чији крајњи циљ јесте стварања представе о посебном идентитету одређеног простора, као топоса испуњеног сакралним значењем. У овако сложенем процесу сакрализације простора инструментаријум његовог конституисања чини заправо низ статичких и динамичких структура – од архитектонских облика, скулптуралне и сликане декорације, преко богослужбених предмета и одежди, радњи и текстова, до чудотворних икона, моштију и других реликвија, па и различитих светлосних и звучних ефеката, као и кађења.

У овом контексту и питање освештавања (сакрализације) простора једног средњовековног града постаје веома занимљиво. Баштинећи старозаветну библијску традицију схватања града Јерусалима као богомизабраног светог града, и новозаветна слика оствареног будућег Царства Божијег оличена је управо у представи града – Небеског Јерусалима. Коначно, земаљски Јерусалим, као простор у коме су се

¹ Творац термина, који уједно означава ову врсту особене креативне активности, као и поље историјских истраживања исте, јесте Алексеј Лидов. Програмски текст у коме образлаже проблем хијетотопије представља његов рад: А. М. Лидов, *Иеротопия. Создание сакралных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования*, Иеротопия. Создание сакралных пространств в Византии и Древней Руси, Москва 2006, 9-58.

збили спасоносни догађаји свештене новозаветне историје, уписани и меморисани у стварност града и колективно сећање Цркве, учинили су овај град уобичајеном метафором идеалног светог града у свести homo medievalisa, са свим његовим небеским и земаљским аспектима. Стога сваки средњовековни град који претендује на значај и важење, свој углед и сјај добија кроз особену симболичку асоцијацију са Јерусалимом.² Но, успостављањем новог центра на Истоку, у колективној свести друштва византијског културног круга, у небеској и земаљској хијерархији градова посебно место почињу да заузимају не један, већ два града – Јерусалим, као богомизабрано место старозаветне и посебно новозаветне историје, али и новоуспостављена престоница – Цариград, која релативно брзо по установљењу и сама почиње носити епитет Новог Јерусалима.³ Коначно, у потоњим вековима, а изгледа посебно у позном средњем веку, значајан број градова како на истоку, тако и на западу тадашње хришћанске васељене почиње такође да задобија карактер од Бога изабраних и чуваних градова, но сада преузимањем одређених сегмената цариградског идентитета као начина остварења сопствене сакрализације.⁴

Поменути начини и методи успостављања сакралног простора средњовековног града несумњиво су били многоструки, но као да одређене заједничке матрице такође излазе на видело. У том погледу, начин на који је то замишљено и остварено у самој престоници Царства – Цариграду, као да успоставља идеални модел који је, како је речено, изгледа касније често преузиман. Наиме, за разлику од Јерусалима, града коме су многобројни догађаји свештене историје за њега везани давали сакрални карактер, нова престоница – Цариград није имала такве сопствене меморисане свештене историје. Стога процес сакрализације простора нове престонице, уз изградњу хришћанских сакралних објеката, започиње прибављањем и уношењем у оквире града различитих реликвија нове вере. Наиме, релативно брзо, свега четврт века по

² О овоме види: В. Kühnel, *From the Earthly to the Heavenly Jerusalem*, Freiburg 1987.

³ О Цариграду као Новом Јерусалиму види: С. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, London 1994, 207-217; R. Ousterhout, *Sacred Geographies and Holy Cities: Constantinople as Jerusalem*, Иеротопия. Создание сакралных пространств в Византии и Древней Руси, Москва 2006, 98-116.

⁴ О овоме види: А. Lidov, *The Flying Hodegetria. The Miraculous icon as Bearer of Sacred Space*, The Miraculous Image in the Late Middle Ages and Renaissance (Papers from a conference held at the Academia di Danimarca in collaboration with the Bibliotheca Hertziana (Max-Planck-Institut für Kunstgeschichte)), Rome 2005, 273-304.

изградњи и инаугурисању нове престонице, године 356/357. мошти Св. Апостола Тимотеја, Андреја и Луке унесене су у град и похрањене у простор цркве Св. Апостола. Овим догађајем започиње дуг и осмишљен процес прикупљања ванредно великог броја различитих реликвија, потом похрањених по многобројним црквама престонице, чиме простор града постаје сакрални *locus per excellence*.⁵ Упоредо са овим, временом не мање важну улогу у процесу сакрализације простора престонице одиграће и умножавање броја чудотворних икона. Тако простор града постепено бива симболично обележен низом сопствених светих топоса, као места ходочашћа. Коначно, јединственој аури светости града-престонице завршни акценат давале су многобројне свештене градске литије са реликвијама и чудотворним иконама, којима се град повезује особеном мрежом светости, чиме се обезбеђује осећај његовог духовног јединства, у коме поменуте реликвије и иконе постају и саме реалне учеснице живота града. Коначно, уколико се у сагледавању сакралне топографије Цариграда узме у обзир и свест о томе да је и простор Царске палате, дом василевса, Божијег намесника на земљи, схватан и визуелизован као одраз небеског двора у коме Господ обитава, те место обреда и церемонија које гарантују *taxis*, поредак у ваљано устројеном хришћанском космосу,⁶ слика сакралног простора града-престонице као да добија заокружен карактер.⁷

Дакле, изгледа сасвим несумњиво, процес успостављања особене сакралне топографије престонице Царства, града Константинопоља, може бити јасно посведочен, при чему је његова светост „брижљиво импортована, осмишљавана, конструисана и слављена“⁸ на различите начине.

Поједини научни радови, објављени у скорије време, показују да је несумњиво код једне од позносредњовековних српских престоница – утврђеног града Београда, усвајање универзалних цариградских модела.

⁵ Поједини извештаји забележили су фасцинантну бројку од чак 3600 различитих реликвија, те мошти и делова мошитју чак 476 светитеља похрањеним у престоници Царства.

⁶ О овоме види: Н. Maguire, *The Heavenly Court, Byzantine Court Culture from 829 to 1204* (ed. Н. Maguire), Washington D.C. 1997, 247-258.

⁷ О сложеном процесу сакрализације простора града-престонице Царства види: R. Ousterhout, *Sacred Geographies and Holy Cities: Constantinople as Jerusalem*, Иеротопия. Созданије сакралних просторанств в Византии и Древней Руси, Москва 2006, 98-116.

⁸ *Ibid*, 109.

сакрализације простора града-престонице као Новог Јерусалима, као део ширег програма сакрализације читавог простора Деспотовине, остварено веома доследно.⁹ Но, да ли исти процес конституисања сакралног простора града, барем у одређеним аспектима, може бити посведочен и у случају последње српске средњовековне престонице – утврђеног града Смедерева?

Прилике које су довеле до настанка нове и уједно последње српске средњовековне престонице - утврђеног града Смедерева, као год и ток њене изградње данас су готово у потпуности познати. Притиснут бурним догађајима са којима се суочио већ на самом почетку своје владавине, пре свега са губитком обе дотадашње престонице српске позносредњовековне државе – утврђених градова Крушевца и Београда, одлуку о подизању нове, на ушћу речице Језаве у Дунав, деспот Ђурађ Бранковић доноси, чини се, мањим делом по сопственој жељи, а више управо притиснут наведеним неповољним околностима. Но, уколико је одлука била добрим делом наметнута, одабир ванредно повољног места за изградњу нове престонице био је несумњиво резултат сопственог избора њеног оснивача – деспота Ђурђа Бранковића.¹⁰

Смештањем у плодну равницу, на део копна настао уз ушће двеју река, али и троугаоним обликом, структуралном концепцијом, добрим делом концептом одбране, те начином грађења потпуно у складу са традицијом источноевропске фортификационе архитектуре, последња српска средњовековна престоница настала је очигледно на подобије, за источни део хришћаске васељене и тада необоривог идеала престонног града, али рекло би се и града уопште – престонице Ромеја, града Цариграда.

Иако насељавање (уколико се посматра на ширем географском простору на коме ће настати коначно и утврђени град деспота Ђурђа) овде постоји још од античких времена (античка насеља *Mons Aureus* и *Vinsea*), те се може пратити преко византијског насеља XI века (*Σφευτέρορον*), до мањег насеља под влашћу кнеза Лазара и потом деспота

⁹ Такав допринос представља рад: Ј. Ердџан, *Београд као Нови Јерусалим. Размишљања о рецепцији једног топоса у доба деспота Стефана Лазаревића*, Зборник радова Византолошког института 43, Београд 2006, 97-110.

¹⁰ О сложеним околностима који су довели до изградње нове престонице, те разлозима за одабир њене локације види: М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, Београд 1994, 122-134.

Стефана крајем XIV и почетком XV века, последња српска средњовековна престоница – утврђени град Смедерево, ипак не настаје као непосредни изданак неког старијег античког насеља, враћањем људи непосредно на његове материјалне остатке, већ бива „плански основано и за кратко време подигнуто по жељи и одлуци свога оснивача“.¹¹ Иако несумњиво зидан у више етапа, очигледно са одређеним прекидима, током дужег временског раздобља, утврђени град-престоница деспота Ђурића замишљен је изгледа од самог почетка у свести његовог оснивач као особена синтеза два сегмента – мањег, са резиденцијалним карактером владарског двора (тзв. Мали град) и већег, намењеног за смештај свих садржаја неопходних за нормално функционисање огромне урбане целине. Структурним и значењским односом између ова два своја сегмента - резиденцијалног дела, као седишта власти (тзв. Мали град), и градског насеља (тзв. Велики град) - смедеревски утврђени град, у једном другом времену, краја средњег века, као да очувава однос акрополис-полис, такође преузет из далеке позноантичке епохе града узора.¹²

Но, поред наведених несумњивих сличности двају престоница, древне – престонице Царства Ромеја, града Константинопоља, и нове – последње престонице српске Деспотовине, утврђеног града Смедерева, које сведоче о односу узора и дела, оснивач потоње, деспот Ђурађ Бранковић, освештава (сакрализује) простор свог новоподигнутог града апропријацијом процеса сакрализације такође по престоничком, цариградском моделу, оствареном при том и са готово идентичним етапама и поступцима.

Тако, као и у случају Цариграда, прву етапу, вид и средство стварања освешталог простора града, исупњеног посебним сакралним значењем, представља његово *мапирање одређеним бројем сакралних објеката*. Но, питање средњовековних цркава утврђеног смедеревског града и његове непосредне околине није тако једноставно.

Наиме, једини до данас у целисти очуван, од несумњиво неколико некада постојећих сакралних топоса последње престонице српске средњовековне државе, утврђеног града Смедерева, представља црква

¹¹ На ову чињеницу указао је још Сима Ђирковић у свом раду: С. Ђирковић, *Смедерево – престоница српске Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 61-69.

¹² О овоме види: В. Кораћ, *Од кастропа ка полису*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд-Крушевац 2002, 23-28.

Успења Пресвете Богородице, подигнута на заравни у подножју виса, у новијој историји насеља познатог као тзв. Карађорђево брдо, које данас чини део урбаног језгра савременог града Смедерева. Но, два прозна састава, настала поводом, за овај утврђени град ванредно значајног догађаја, преноса моштију Св. Апостола и Јеванђелисте Луке у Смедерево јануара 1453. године,¹³ као год и новија археолошка истраживања¹⁴

¹³ Ова два прозна састава сачувана су у два рукописа. Први рукопис, према воденом знаку, датован у крај седме или почетак осме деценије XV века, налази се у Националној библиотеци у Паризу (рукопис Slave 46). О њему види: И. Павловић, *О Св. Луци и пренашању његовог тела*, Гласник Српског ученог друштва LI, Београд 1882, 70-100; М. Башић, *Из старе српске књижевности*, Београд 1931, 289-294; Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности (XI-XVIII века)*, Београд 1960, 192-193; Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975, 118-124; Т. Јовановић, *Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу*, Археографски прилози 3, Београд 1981, 311; Л. Павловић, *Прозни и песнички списи настали у Смедереву 1453-1456. године*, Смедерево 1983, 33-45. Други рукопис, настао током шесте деценије XV века, чува се у Патријаршијској библиотеци у Београду (рукопис бр. 165). О њему види: I. Ruvarac, *O prienosu tiela Sv. Luke u Smederevo*, Rad JAZU V, Zagreb 1868, 178-186; *Стари српски записи и натписи I*, (ed. Љ. Стојановић), Београд 1902, No 412, 1347; Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности (XI-XVIII века)*, Београд 1960, 190-191; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*, Београд 1982, 34; Л. Павловић, *Прозни и песнички списи настали у Смедереву 1453-1456. године*, Смедерево 1983, 7-29. У новије време значајан допринос проучавању ових прозних састава дала је Т. Суботин-Голубовић у неколико својих радова: Т. Суботин-Голубовић, *Смедеревска служба преносу моштију Св. Апостола Луке*, Српска књижевност у доба Деспотовине, Деспотовац 1998, 133-157; Eadem, *Свети Апостол Лука – последњи заштитник српске Деспотовине*, Чудо у словенским културама, Нови Сад 2000, 167-178; Eadem, *Како разумети речи "множаје олимпијског позоришта" у повести о преносу моштију Св. Апостола Луке у Смедерево?*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд-Крушевац 2002, 157-164.

¹⁴ М. Ћоровић – Љубинковић - М. Цуњак, *Истраживања сакралног комплекса у Смедеревској тврђави у току 1982. године*, Гласник Друштва конзерватора Србије 7, Београд 1983, 50-52; М. Цуњак – М. Ћоровић-Љубинковић, *Смедеревска тврђава – сакрални комплекс*, Arheološki pregled 24, Beograd 1985, 174-178 + t. LXXXV-LXXXVI; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава – сакрални комплекс*, Arheološki pregled 25, Ljubljana 1986, 86-90 + t. XLIII-XLV; М. Цуњак, *Некрола у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве*, Саопштења XXVII-XXVIII, Београд 1996, 173-192; М. Цуњак, *Црквени комплекс у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве*, Саборност I, год. II, Пожаревац 1996, 64-87; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998, 99-114, 121-124, 133-157; М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркава Смедеревског града*, Старинар L, Београд 2001, 201-219.

потврђују, међутим, постојање сасвим извесно још једне, а готово извесно чак још две цркве у самом утврђеном граду.

Поменути прозни састави помињу нам тако најпре дворску или придворну цркву. Како овај извор сведочи, у њу су најпре унесене мошти Св. Апостола Луке по пристизању у град, а након свеноћног бдења у двору, у тзв. Малом граду, сутрадан у свитање такође поново положене, пре почетка свечане литије.¹⁵ Релативно скоро изведена археолошка истраживања открила су у југоисточном углу тзв. Великог града остатке једног сакралног објекта за који се претпоставља да се може идентификовати управо као поменута дворска црква.¹⁶ Саграђена сва је прилика у исто време када и замак резиденцијалног карактера (тзв. Мали град), на око две стотине метара од његових зидина, у тада још увек бедемима не обезбеђеном широком пољу у коме се вероватно простирало старије насеље, она својом локацијом као да указује на то да је деспот Ђурађ још у време зидања тзв. Малог града могао имати и чврсту намеру о његовом проширивању дограђивањем тзв. Великог града уз његову јужну страну. Значили то и да је идеја о готовом изгледу овог средњовековног града, онаквом каквог га данас можемо видети, постојала у мислима његовог устројитеља и пре његовог настанка?

Други сакрални објект овог средњовековног града, за сада извесно познат само из наведених прозних састава, јесте катедрална црква смедеревског митрополита, посвећена празнику Благовести,¹⁷ која је, како извор сведочи, „новосаздана и украшена“ од стране самога деспота Ђурађа.¹⁸ У њу су коначно, након троструког опхода по зидинама града, похрањене мошти Св. Апостола. Срушена по коначном турском освајању града, њени делови запажени су у кулама и деловима бедема града насталим за време турске управе над њим, те у остацима турског

¹⁵ Од два наведена прозна састава који говоре о преносу моштију Св. Апостола и Јеванђелисте Луке у Смедерево 1453. године далеко исцрпније о читавом току догађаја сведочи онај забележен у рукопису који се данас чува у Патријаршијској библиотеци у Београду (рукопис бр. 165). О њему види напомену 14.

¹⁶ Види напомену 15.

¹⁷ Да су мошти Св. Јеванђелисте Луке положене „у храм Св. Благовештења Пресвете Богородице, у митрополију смедеревску“ сведочи део текста рукописа који се чува у Националној библиотеци у Паризу (рукопис Slave 46). О њему види такође напомену 14.

¹⁸ О томе да је катедрална црква смедеревског митрополита „новосаздана и украшена“ од стране самог деспота Ђурађа Бранковића сведочи, међутим, део текста рукописа из Патријаршијске библиотеке у Београду (рукопис бр. 165).

хамама.¹⁹ На основу њих мало се може рећи о њеној општој архитектонској концепцији, али се зато готово недвосмислено може закључити да је она употребљеним материјалом, начином зидања и коришћеним архитектонским украсом и каменом пластиком веома подсећала на цркву Св. Тројице манастира Ресаве.²⁰ Градећи катедралну цркву своје нове престонице, за коју постоје претпоставке да је могла бити намењена и за гробно место њеног ктитора, деспот Ђурађ угледао се очигледно на гробну цркву свога ујака и претходника – деспота Стефана Лазаревића. Уколико је иза уочених очигледних формалних сличности задужбина ових двају позних српских владара такође унапред постојала намера да нова смедеревска црква буде зидана баш „на подобје Ресаве“, то нам може штошта говорити о давно успостављеној идеолошкој матрици која се непосредно рефлектује у градитељској продукцији, опстојавајући тако очигледно до самога крај српске средњовековне државе, али можда понешто и о природи личног односа двојице сродника на српском трону.

Трећи и једини до данас у целини сачуван сакрални објекат овог средњовековног града јесте управо црква Успења Пресвете Богородице, саграђена у ширем ареалу града, на мањем узвишењу више стотина метара удаљеном од бедема тзв. Великог града. Данас уклопљена у оквире једне новије цеметралне целине, тзв. старог градског гробља,

¹⁹ Сачувани фрагменти ове некадашње сакралне грађевине средњовековног утврђеног града Смедерева давно су уочени и научно презентовани. О овоме види: *Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурађа*, Београд 1931, 109; А. Дероко, *Смедеревски град. Становање у једном нашем средњовековном граду и још неки други нерешени проблеми*, Старинар II, Београд 1951, 82-85; *Археолошки споменици и налазишта II. Централна Србија*, Београд 1956, 55-56, 85-86, 133; Арх. С. М. Н. (енадовић), *Уређење Смедеревског града*, Саопштења I, Београд 1956, 78-79, 83-84; С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурађа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја IX-X, Београд 1979, 403-416; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998, 117-118.

²⁰ На могуће сличности некадашње катедралне цркве смедеревског митрополита и католикона манастира Ресаве први је указао Слободан Ненадовић. О њеном могућем архитектонском изгледу види: С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурађа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја IX-X, Београд 1979, 409-416; М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркава Смедеревског града*, Старинар I, Београд 2001, 216.

подигнута је готово извесно у исто доба када и сам утврђени град.²¹ Бурне историјске прилике средине XV века у којима се нашла српска Деспотовина и њена престоница, град Смедерево, вероватно су биле разлог зашто црква није добила сликани украс одмах по својој изградњи. Данашњи сликани програм, изведен у фреско техници, и сачуван готово у

²¹ Као сакрални објекат саграђен у непосредној близини последње престонице српске средњовековне државе, ова црква давно је запажена у научној јавности. О њеној историји и архитектури писано је тако у више наврата: F. Kanitz, *Serbiens byzantinische Monumente*, Wien 1862, 5; Д. С. Милутиновић - М. Валтровић, *Извештај изасланика уметничког одсека г. г. Д. С. Милутиновића и М. Валтровића о своме путовању по Србији*, Гласник Српског ученог друштва XXXVI, Београд 1872, 300-302; M. Waltrowits, *О ПрѢороѡс. Mittheilungen über neue Forschungen auf dem Gebiete serbischer Kirchenbaukunst*, Wien 1878, 18; М. Валтровић, *Поглед на стару српску црквену архитектуру*, Глас Српске краљевске академије XVII, Београд 1889, 32; А. Стефановић, *Стара српска црквена архитектура и њен значај*, Српски књижевни гласник IX, Београд 1903, 213-225; G. Millet, *L'ancien art serbe, Les églises*, Paris 1919, 154, 158-159, 163; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 144-145; Јб. Петровић, *Град Смедерево у српској историји и књижевности*, Панчево 1922, 45-46; М. Васић, *Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928, 155-161; Ж. Татић, *Стара црква на смедеревском гробљу*, Старинар V, Београд 1930, 55-62; *Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурђа*, Београд 1931, 26-27; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 301-302; Ђ. Мано-Зиси, *Стара црква на гробљу у Смедереву*, Старинар II, Београд 1951, 153-174; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*, Београд 1953, 243-244; арх С. М. Н. (енадовић), *Заштитно-конзерваторски радови на манастиру Градцу, Ђурђевим Ступовима, Горњој и Доњој Каменици, Дечанима, Старој Павлици, Придворици, Липљану и Смедеревској цркви*, Саопштења I, Београд 1956, 58; Ђ. Б. (ошковић), *Богородичина црква у Смедереву*, Археолошки споменици и налазишта II. Централна Србија, Београд 1956, 133; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1976⁴, 300 (напомена 79а); М. Цуњак, *Археолошка истраживања унутрашњег простора цркве Успења Пресвете Богородице на старом смедеревском гробљу у току 1982. године*, Гласник Друштва конзерватора Србије 7, Београд 1983, 36-38; М. Цуњак, *Ископавања унутрашњег простора старе цркве у Смедереву*, Саопштења XVI, Београд 1984, 249-257; М. Цуњак, *Црква Успења Пресвете Богородице на смедеревском гробљу*, Смедерево 2, Смедерево 1987, 91-131; Н. Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988, 218-221; Д. Д. Митошевић, *Богородичина црква на старом гробљу у Смедереву*, Смедерево 1994; В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 201-202, 231-232; М. Цуњак – Б. Цветковић, *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Смедерево 1997; Р. Милошевић, *Древне светиње и храм Богородичиног Успења у Смедереву*, Смедерево 2006, 35-166; Д. Црнчевић, *О могућој првобитној функцији цркве Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Историјски часопис LIV, Београд 2007, 63-88.

целости, потиче, сва је прилика, из седме деценије XVI века или чак с почетка XVII века.²²

Иако је својом сада већ пола миленијума дугом историјом нераскидиво везана за судбину утврђеног града у чијој непосредној близини је подигнута, за разлику од њега о овој цркви, готово парадоксално, није остало превише трагова у историјским изворима. Како то обично бива, најмрачнији сегмент остаје њена најранија историја. Тако до данас немамо извеснијих податка о времену њене градње и личности њеног ктитора, а ништа мање сложено није и питање њене првобитне функције. Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву тако спада у ред оних споменика „којима се историја мора докучити из њих самих“.²³

Расправљајући о свим досада изнесеним претпоставкама о њеној првобитној функцији, недавно смо, међутим, указали на вест једног већ добро познатог извора која, чини нам се, допушта могућност да се њена првобитна функција састојала у томе да буде црква једне манастирске целине.²⁴ У прилог оваквој претпоставци као да говоре одлике њене архитектуре, као год и чињеница да је она, сасвим извесно, током готово читаве својој потоње историје имала управо ту функцију.

Овако сагледана, значењска структура сакралних топоса последње престонице српске Деспотовине добија потпунију слику. Након губитка двају престоница његових непосредних претходника на српском трону, убрзано градећи нову, утврђени град Смедерево, он њен простор неизоставно премрежава и симболично обележава свим тада уобичајним сакралним садржајима – придворном и катедралном црквом у самом граду, али и манастирском црквом ван бедема, а у његовој непосредној близини. Снажни бедеми новосаграђеног града добијају тако, споља и изнутра, посебну духовну потпору. Иако веома честа у раздобљу о коме говоримо, посвета чак двају градских цркава празницима посвећеним Пресветој Богородици можда такође сведочи и о посебној помоћи која се очекивала од Преславне Приснодјеве, готово традиционалне заштитнице неколико средњовековних источнохришћанских престоница.

²² М. Цуњак – Б. Цветковић, *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Смедерево 1997, 55-81.

²³ С. Ђирковић, *О ктитору Каленића*, Зограф 24, Београд 1995, 61.

²⁴ Д. Црнчевић, *О могућој првобитној функцији цркве Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Историјски часопис LIV, Београд 2007, 63-88.

Сложени културни организам средњовековног града утемељен је на најмање два веома сложена културна комплекса. Они се непосредно одражавају у његовом градитељском склопу кроз, с једне стране, архитектуру световне моћи - оличену у садржајима репрезентативног карактера (палата) и утилитарног значења (бедеми), те, поред нужних стамбених, привредних и војних садржаја, обавезно, с друге стране, и кроз архитектуру духовне потпоре града – оличену у сакралним топосима.

У идеалној визији средњовековног града, а посебно града - престонице државе и будућег последњег штита њене одбране, какво је било средњовековно Смедерево, они су, наиме, представљали не само жељени, него и неизоставно неопходан темељ његовог устројства. Његови сакрални топоси, чинили су тако темељ духовног устројства града, његову симболичну вертикалу, али и мистични основ његове чудесне одбране од реалних непријатеља, његову симболичну хоризонталу.

Следећи чин процеса сакрализације простора последње српске средњовековне престонице, утврђеног града Смедерева, обавља се такође доследно престоничком, цариградском моделу. Наиме, након успостављања мапе сакралних топоса унутар и у непосредној близини градских бедема, обавља се *прибављање и импортовање реликвија – св. моштију* у град, како би ове биле коначно похрањене у „новосазданој и украшеној“ цркви. Тако ће се у времену непосредно пред коначан пад града у руке турског султана, 12. јануара 1453. године, одигравати ванредно значајан догађај за успостављање особене ауре светости града-престонице српске Деспотовине – пренос моштију Св. Апостола Луке у Смедерево. Овај догађај, ванредно добро припремљен и доследно спроведен у складу са древном праксом Цркве и државе, „обављен је на иницијативу владара и под његовим покровитељством, а представља последњу *translatio reliquiarum* у српској средњовековној држави“.²⁵ Занимљиву сличност, но можда и више од тога, представља чињеница да је и град-узор, престоница Царства Ромеја, процес конструисања сопствене сакрализације простора започео прибављањем и импортовањем моштију Св. Апостола Тимотеја, Андреја и управо Св. Апостола Луке.

²⁵ За реконструкцију читавог догађаја преноса моштију Св. Апостола Луке у Србију, на основу поменутих извора, и његово потпуније значењско тумачење види: Д. Поповић, *Мошти Светог Луке – српска епизода*, Под окриљем светости, Београд 2006, 295-317.

Но, чини се много важније од овога јесте питање самог избора реликвије. Наиме, као и његов ујак и претходник на трону, деспот Стефан Лазаревић, у случају избора реликвија своје престонице, града Београда, и оснивач последње српске средњовековне престонице, деспот Ђурађ Бранковић, не опредељује се за уобичајену немањићку традицију поштовања националних династичких култова и њихових реликвија, већ за светитеља свехришћанског, универзалног карактера и значења.

Коначно, и последњи вид и оруђе из инструментаријума сакрализације простора града-престонице такође је преузет из праксе његовог конструисања по устаљеном престоничком, цариградском моделу. Наиме, након прибављања и импортовања у град, обављено је *ношење реликвија – св. моштију у литији* по граду и његовим бедемима. Тако на основу нешто исцрпнијег описа догађај преноса моштију овог светог у град, забележеног у рукопису који се данас чува у Патријаршијској библиотеци у Београду (рукопис бр. 165), јасно се запажа да је „он замишљен као величанствена церемонија, изведена уз учешћа свих слојева друштва, по тачно утврђеним етапама и са свим предвиђеним појединостима“.²⁶ Након почетног подстицаја у знаку чудесног, провере аутентичности, великих мука око њиховог прибављања и импортовања, те свечаног дочека и уношења у град-престоницу, започиње завршни део догађаја њиховог преношења. Мошти Св. Апостола Луке уносе се најпре у дворску цркву, а навече преносе у замак у тзв. Малом граду, где се полагају у велику салу државног савета. У том амбијенту служи се над њима свеноћно бденије, уз присуство владара. По његовом окончању, у јутро наредног дана, опет по наређењу деспота, кивот са св. моштима, уз посебну богобојажљивост и почаст, преноси се на рукама из тзв. Малог до посред тзв. Великог града. Потом започиње кулминацијски моменат читавог догађаја – кивот са моштима Св. Апостола Луке, попут старозаветног ковчега око Јерихона, бива ношен дуж смедеревских бедема у литији у којој ступају сви чланови владарске породице, двора и црквене јерархије, са молитвеном надом да, посредством Св. Апостола Луке, „стени града утврдет се и непоколебими пребудут“. Након што су св. мошти обишле и освештале град, литија је окончала своје кретање њиховим похрањивањем у монументалној катедралној цркви смедеревског митрополита, посвећеној празнику Благовести, „новосазданој и украшеној“ од стране самог деспота Ђурађа.

²⁶ Ibid, 295-296.

Овим се окончавао величанствени догађај преноса моштију, али и сложен процес сакрализације простора последњег град-престонице Деспотовине.

Као резултат свега наведеног, аутор једног од описа преноса моштију Св. Апостола Луке не помиње име града Смедерево већ га једноставно назива „градом“, дакле на начин уобичајен искључиво за славну престоницу Ромеја – Цариград, док га аутор другог дословно означава епитетом „богомчувани“ град. Коначно, чини се најдаље одлази смедеревски беседник који га у надгробној речи над одром његовог оснивача, деспота Ђурђа, отворено назива „Константиновим градом“, епитетом коришћеним искључиво за Константинопољ.²⁷

Све наведено наводи нас на закључак да је и последња српска средњовековна престоница, утврђени град Смедерево, једнако као и претходна, утврђени град Београд, спадала у ред богомизабраних и богомчуваних градова позносредњовековне хришћанске екумене. Овакав статус остварила је осмишљеним креативним чином њеног оснивача, деспота Ђурђа, оличеним у креирању њеног сакралног простора усвајањем модела и матрице града-узора, престонице Царства Ромеја, града Константинопоља. (мапирање простора града сакралним објектима, прибављање и импортовање реликвија – св. моштију, симболичним премрежавањем простора града кретањем реликвија – св. моштију у литијама). Сјај и веродостојност ауре светости и она је остварила тако конструисањем сложеног хијеротопског концепта сакрализације свог простора.

²⁷ С. Ђирковић, *Смедерево – престоница српске Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 66.

Summary

Dejan Crnčević

About the Sacral Topography of the Last Serbian Medieval Capital – Smederevo Fortress

The complex cultural organization of a medieval town has still remained a very complex task for researchers in spite of decades of done research. One of the very complex questions about the nature of medieval town is the problem of its sanctification. Strong contemporary science interest in this question tells us about its importance which has almost led to establishing an independent domain of research – hierotopia in the past years.

The usual metaphor of an ideal sacred town in the consciousness of a medieval man – the City of Jerusalem, gets its complement with moving of the kingdom center far to the east and establishing the new capital, the town of Constantinople. While the city of Jerusalem gained its sacred character just by memorizing many events from Old and especially New Testament of Biblical clerical history, Constantinople didn't have such events. It constructed its sanctification process on other bases – mapping the town space with particular sacral objects, gaining and importing a huge number of relics, duplicating many miraculous icons, making its own pilgrimage sacred places, and networking and spiritual reunion of town places with many religious processions with relics and icons. Finally, in the late Middle Age, some of the cities in the east and west of the Christian Empire started to get the character of cities chosen and protected by the God, just by overtaking particular segments of Constantinople identity as a way of realization of its own sanctification.

Recently published works showed that the same universal assimilation process of Constantinople capital city model of space sanctification as in New Jerusalem, and at the same time a part of a wider program of the whole state territory sanctification, was consistently realized at one of the late medieval fortified capitals, the fortified city of Belgrade. This work explores the question how much the same model of sacral city space creation was created at the last late medieval capital, the fortified town of Smederevo. By inspecting the rest of sacred places of this late medieval town, as well as the meaning of particular segments of a very important event at the end of its history as a Serbian capital – moving of sacred remains of Saint Apostle Luka to Smederevo, it can be concluded that the last Serbian medieval capital, Smederevo fortification, gained the radiance and authenticity of the sacred aura also by constructing complex hierotopic concept of sanctification of its own space, by adopting a creating matrix from its own sacred place from the model city, Constantinople. (mapping the town space with the particular sacral objects, gaining and importing a huge number of relics – sacred bones, symbolic networking of the town space by carrying relics – sacred remains in processions.)